

GNOSIS – DE DERDE COMPONENT VAN DE EUROPESE CULTUURTRADITIE

GNOSIS

De derde component van de Europese
cultuurtraditie

Redactie G. Quispel

2005

ROZEKRUIS PERS – HAARLEM

Deze publicatie werd mogelijk gemaakt door de Bibliotheca Philosophica
Hermetica te Amsterdam.

Op het omslag: een mozaïek, waarop de geboorte van de godin Helena uit
een ei is afgebeeld (foto: Rheinisches Landesmuseum, Trier).

ISBN 90 6732 290 3

© 2005 ROZEKRUIS PERS, HAARLEM

Inhoud

De prelude van de gnosis JOOST R. RITMAN	7
Woord vooraf bij de eerste uitgave GILLES QUIPEL	11
Woord vooraf in 2005 GILLES QUIPEL	13
Inleiding GILLES QUIPEL	15
De onbekende God in de gnosis ROEL VAN DEN BROEK	17
De goddeloze godheid MARIA DE GROOT	29
Helena JARL FOSSUM	43
Onnozele kinderen, volmaakte kinderen JAN HELDERMAN	62
De vrouw in de Gnosis GILLES QUIPEL	76
Maria van Magdala en haar Evangelie ESTHER A. DE BOER	89
Plotinos en de gnosis TH.G. SINNIGE	103
Mani, Augustinus en de seksuele begeerte J. VAN OORT	122

De achtergrond van Montaigne GEORGI SEMKOV	133
Androgynie bij Jacob Boehme BOUDEWIJN KOOLE	145
Toespraak bij de opening van de tentoonstelling 'De Hermetische Gnosis', Bloemstraat 15 te Amsterdam op 4 oktober 1986 GILLES QUIPEL	167
De universele gnosis J.R. RITMAN	169
Het Geheim van de Goddelijke Sophia CLASINA MANUSOV	185
Faust en de gnosis ANDREAS BURNIER	204
G. W.F. Hegel en de gnosis E.J. VERSEPUT	223
Rudolf Steiner – een mens met een geheim CEES AALDERS	241
Gnosis en antroposofie CHRISTJA MEES-HENNY RUDOLF MEES	243
De betekenis van de godservaring – het conflict Martin Buber-C.G. Jung PETY DE VRIES-EK	253
P.J.G.A. Hendrix en de gnosis R.A. BITTER	268

De prelude van de gnosis

Er is een bekende uitdrukking die luidt ‘de geschiedenis herhaalt zich.’ Ik heb dit wel eens verwoord als: ‘Het licht keert altijd terug op de plaats waar het ooit geschenen heeft.’ Een uitspraak die een bijna magische betekenis heeft gekregen door een bijzonder initiatief dat in het jaar 1985 in de stad Amsterdam werd ondernomen en de enorme uitstraling daarvan in de afgelopen twintig jaar. In januari 1985 opende de Bibliotheca Philosophica Hermetica, voorheen een privé-verzameling op het gebied van de christelijke hermetische gnosis, als geïnstitutionaliseerde bibliotheek haar deuren voor de wereld van onderzoek en wetenschap, maar ook voor het brede publiek. Een gebeurtenis die zich terecht mocht verheugen in een grote belangstelling van de media.

Parallel hieraan, en mede als gevolg van het openstellen van deze bibliotheek met haar hoofdverzamelgebieden Hermetica, alchemie, mystiek en Rozenkruisers, groeide in wetenschappelijke kringen de aandacht voor deze ‘fundgrube’ van tienduizend geschriften die in hun authentieke vorm de bronnen vormen van de christelijke hermetische cultuurgeschiedenis. De aantoonbaar ononderbroken teksttraditie binnen de vier hoofdverzamelgebieden was in zekere zin de bevestiging van de stelling die in dit boek centraal staat, namelijk dat de gnosis de derde component van de Europese cultuurtraditie is. De bibliotheek werd een centrum voor onderzoek op het gebied van de Hermetica, de Gnosis en het vroege christendom, terwijl in dezelfde periode de vroegste tekstbronnen van het pluriforme christendom beschikbaar kwamen voor de wetenschap door de vondst van de bibliotheek te Nag Hammadi in 1945. Er ontstond een actieve uitwisseling, en daarmee een klimaat van wederzijdse herkenning en waardering, tussen de bibliotheek en een groeiende kring van wetenschappers. Het is misschien te sterk uitgedrukt om te zeggen dat de vele onderzoekers en bezoekers die voor de eerste keer kennis maakten met de

rijke bronnen binnen de bibliotheek perplex stonden, maar wel stelde men toen vast dat de christelijke hermetische gnosis een rijke traditie kent die het spirituele klimaat van de westerse cultuurtraditie tot op de dag van vandaag onafgebroken heeft beïnvloed.

Voor mij heeft het altijd vastgestaan dat deze traditie de voedingsbron was voor de Academie van Florence en daarmee voor de Renaissance van de 15^e eeuw. Toen werden de klassieke geschriften van Plato, Plotinus, Pythagoras en de grote filosofen van het vroege christendom toegankelijk gemaakt en werd de westerse wereld helder verlicht door de publicatie van de vertaling uit het Grieks van het *Corpus Hermeticum* door Marsilio Ficino. Deze hermetische renaissance vormde zonder meer de voedingsbodem van het Europese reveil in de 17^e eeuw, dat begon met de publicatie van de Manifesten der Rozenkruisersbroederschap in de jaren 1614, 1615 en 1616 in Duitsland, die tot op de huidige dag hun weerklink vinden.

En zo klonk in oktober 1986 in de ‘Kosmos’ te Amsterdam de geboortekreet van een nieuwe impuls, een nieuwe voortzetting van de eerdere initiatieven die reeds in het Italië, Duitsland en Nederland van de 15^e, 16^e en 17^e eeuw hun sporen hadden getrokken. De stad Amsterdam, als de kosmos, als de geboortegrond van een nieuw ontwaken van de christelijke hermetische gnosis, bracht vele geïnteresseerden en onderzoekers samen bij een congres met als onderwerp ‘Gnosis. De derde component van de Europese cultuurtraditie’ en bij een voor deze gelegenheid ingerichte tentoonstelling in de Bibliotheca Philosophica Hermetica onder de titel ‘De hermetische gnosis’. De schutspatroon van dit initiatief was Prof. Dr G. Quispel, onder wiens leiding het congres plaatsvond, en die de begeleidende tentoonstelling opende met een rede die ook is opgenomen in deze congresbundel.

Daarmee schaarde hij zich aan de zijde van een andere schutspatroon, of eigenlijk -patrones, van de Bibliotheca Philosophica Hermetica, mevrouw Catharose de Petri, grootmeesteres van de Internationale School van het Gouden Rozenkruis, die bij de opening van de allereerste tentoonstelling van de bibliotheek, ‘De klassieke erfenis der Rozenkruisers’, in januari 1985 de volgende woorden richtte tot het toen aanwezige publiek:

“De spreekster meent dat zij wel namens allen, die dit bijeenzijn in uw bibliotheek mogen meebelevén, mag uitspreken dat alle hier aanwezige vrienden en vriendinnen méér dan groot respect hebben voor hetgeen hier, op deze gronden van de stad Amsterdam, tot stand is gekomen. Het is groots, zeer groots! Na alles, waarvan we kennis mochten nemen, rijst slechts deze ene bede vanuit het hart, dat de geest, de liefde, het licht en de wijsheid die in uw boekenschat nu nog als ‘woorden’ gebonden liggen, eenmaal door ontelbare zoekende zielen zullen worden vrijgemaakt. Wel te verstaan: niet als Kennis-Leer, doch vrij zullen komen in het hart van eenieder, die naar de ziel ook werkelijk vrij gemaakt wil worden, opdat eenmaal het ontvangene – in de werkzaamheid van het stralende licht – tot vervulling, tot wasdom kan komen. Want het doel van uw arbeid is toch immers, dat het werkelijke, absolute leven, dat uitgaat van de oorspronkelijke geest, in een zuivere verschijningsvorm geboren kan worden.

Gaarne zou ik, in dit verband, een Woord van Hermes Trismegistus willen citeren: ‘Gij hebt, o Ziel, beide werelden gezien en hebt nu ondervinding van beiden. Maak nú uw keuze tussen hen, in overeenstemming met uw ondervinding. Ge kunt wonen in welke ervan ge verkiest. Ge zult door geen van beiden worden uitgeworpen of verwaarloosd. Maar het is onmogelijk voor een mens, om tegelijkertijd gekweld te worden door onbevredigd verlangen en tevens geheel bevredigd te zijn. Gekweld te worden door vrees en tevens vrij te zijn van vrees. Enerzijds verheven, anderzijds ontaard te zijn. Verheugd te zijn, maar tevens heel verdrietig. Daarom is het onmogelijk voor een mens, om de liefde-van-deze-natuur te verenigen met de Liefde-van-de-Bovennatuur. Dat is niet mogelijk! Overdenk dit, o Ziel, en wees ervan overtuigd, dat ge bestemd zijt terug te keren tot uw schepper, die de stam is waaruit ge gegroeid zijt.’

Wij danken u en uw vaste medewerkers recht hartelijk voor de buitengewoon hartelijke ontvangst die ons allen ten deel is gevallen. Vrienden en vriendinnen, moge de kracht van de Heilige Zevengeest u allen door de nacht der tijden heenvoeren tot in het onwankeerbare Licht!”

Nu, bijna twintig jaar later, kunnen wij met vreugde constateren dat de impuls die toen geboren werd haar volwassenheid bereikt heeft. De bibliotheek verdubbelde haar geestelijke schatkamer, die nu zo'n twintigduizend geschriften bevat. De uitgeverij In de Pelikaan publiceerde in totaal ruim dertig boeken en tentoonstellingscatalogi, waarin de oogst van grondig wetenschappelijk onderzoek en van belangwekkende internationale tentoonstellingen met begeleidende congressen zijn vastgelegd. De bijzondere band tussen de Bibliotheca Philosophica Hermetica en vertegenwoordigers van de 'Utrechtse School', onder wie Gilles Quispel, Roel van den Broek en Hans van Oort, hebben geleid tot de publicatie in de Nederlandse taal van verscheidene bronteksten van de Hermetica, de Gnosis, het Vroege Christendom en het Manicheïsme. De kring van betrokkenen, die de bibliotheek omringt, is uitgegroeid tot een netwerk van vele duizenden personen.

Het jaar 1985 betekende de prelude, de lentestonde van een nieuwe ontwikkelingsfase. Nu kondigen wij de volle bloei aan van een spirituele revolutie die eertijds als een klarenstoot in de stad Amsterdam klonk en tot in lengte van dagen zal blijven doorklinken. Het is nu zomer geworden.

JOOST R. RITMAN
Stichter Bibliotheca Philosophica Hermetica

April 2005

Woord vooraf bij de eerste uitgave

Van 2 tot 5 oktober 1986 werd in De Kosmos te Amsterdam een druk bezocht symposium gehouden over het onderwerp 'Gnosis, de derde component van de westerse cultuurtraditie'. Ongeveer tegelijkertijd werd in de Bibliotheca Philosophica Hermetica van J.R. Ritman te Amsterdam een tentoonstelling gehouden van oude gnostische drukken. Een van de aangekondigde sprekers, Cees Aalders, werd tot zijn spijt door ziekte verhinderd zijn lezing over Rudolf Steiner te houden. Voor hem viel het echtpaar Henny in. Op aandrang van veel toehoorders werd besloten de teksten van de lezingen uit te geven. Een studie over de gnosticus Pjotr Iwanowitz Hendrix werd daaraan toegevoegd.

Uiteraard kon niet aan ieder aspect van de gnosis aandacht worden gegeven. De bedoeling was alleen maar aan te tonen, dat deze stroming, een parallel voor het Indische boeddhisme, in het Westen altijd bestaan heeft, naast geloof en rede. Door recente vondsten is het duidelijk geworden, dat gnostici als Valentinus en Basilides in de tweede eeuw na Christus en Mani (216-277), de stichter van een wereldgodsdienst, ondanks alle verschillen, tot één geestelijke stroming behoren. En het is ook wetenschappelijk bewezen, dat de katharen van de middeleeuwen uit de antieke gnosis voortgekomen zijn. Dat Jakob Boehme en zijn aanhangers, in het bijzonder Hegel, ook gnostici waren, heeft de F.C. Baur al in 1835 betoogd.

Misschien zal het een enkele lezer verwonderen, dat ook Goethe in dit verband genoemd wordt. Maar Goethe heeft in zijn jonge jaren de gnosis bestudeerd en zelf een gnostisch systeem ontworpen. Toen op het eind van zijn leven Wilhelm von Humboldt hem geestdriftig beschreef hoe de monniken van Montserrat hun Zwarte Madonna vereerden, schreef hij het slot van zijn *Faust*:

Jungfrau, Mutter, Königin,
Göttin, bleibe gnädig!
Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.

Goethe heeft gezegd dat hij zich de Godheid alleen maar in de gestalte ener Vrouwe kon voorstellen. Door dit slotwoord maakt hij de *Faust* tot een gnostische mythe, die als alle gnostische mythen begint met een proloog in de hemel, zich op aarde afspeelt en weer terugkeert tot zijn oorsprong. Meer daarover in: 'Faust, Symbol of Western Man.' *Gnostic Studies* II, Istanboel 1975, pp. 288-307.

Als Goethe een gnosticus was, mogen ook zijn bewonderaars Steiner en Jung in dit licht beschouwd worden. Beiden, hoe verschillend ook, zijn afkomstig uit de 'pansofische' traditie van het Duitse humanisme, dat zo verschilt van het no-nonsense humanisme van Erasmus, dat Nederland en de Angelsaksische wereld heeft gestempeld.

Men doet Steiner meer recht wanneer men hem ziet in dit perspectief dan wanneer men hem verbindt met de theosofie van Blavatsky en Besant, of hem op zichzelf beschouwt.

En Jung was, ook in zijn dagelijkse leven, zo vervuld van Goethe, dat hij in een onbewaakt ogenblik wel eens gezegd heeft dat hij van Goethe afstamde. De 'pansofische' traditie is, sinds Jakob Boehme en Gottfrid Arnold, gnostisch. En zo wordt een zinvolle samenhang ontdekt waarvan slechts weinigen zich bewust zijn.

Rest mij nog de Bibliotheca Philosophica Hermetica te danken voor edelmoedige geldelijke ondersteuning van deze uitgave. De heer S.S. Hesselink en mevrouw Willemijn van Asbeck-van Dorp van HES Uitgevers hebben alles gedaan om de verschijning van dit boek mogelijk te maken.* De spelling is door een deskundige geharmoniseerd. Voor het correctiewerk is ondergetekende, voor de vertalingen uit vreemde talen iedere medewerker en medewerkster afzonderlijk verantwoordelijk.

GILLES QUISPÉL

* Dit betreft de 1e druk uit 1988 (Rozekruis Pers).

Woord vooraf in 2005

‘Habent sua fata libelli’.

Ieder boek heeft zijn eigen geschiedenis.

Het bijzondere van dit boek was, dat het de cultuurgeschiedenis van Europa als een driestromenland beschouwde. In Athene werd de rede ontdekt. En in Jeruzalem het geloof. Maar de oorsprong van de Gnosis ligt in Alexandrië. Daar is zij in het gebied van een vrijzinnig jodendom ontstaan en heeft altijd doorbestaan tot zij uitmondde in Theosofie, Anthroposofie en Rozenkruis.

Dat was destijds een hypothese in platonische zin: een voor-onderstelling, die waar was, omdat zij zoveel mogelijk verschijnselen verklaarde. Maar toch ontbraken nog vele schakels.

Zo was toen al een bijdrage over de alchemie voorzien: Rebus, de androgyn hoofdpersoon in het chemische proces onder de naam van Hermes Trismegistus, moet samenhangen met de androgyn Anthropos van de Hermetische Poimandres; maar droeve omstandigheden verhinderden de deskundige medewerker het bewijs te leveren.

Het was destijds nog niet tot de geleerde wereld doorgedrongen, dat ook het rabbijnse jodendom zijn Gnosis had voortgebracht, omdat het grote werk van de geleerde Gershom Scholem de naam droeg *Major Trends in Jewish Mysticism* (New York 1941). Het had echter ‘Major Trends in Jewish Gnosticism’ moeten heten.

Ten onrechte meende men destijds, dat Judaïsme en Gnosis water en vuur waren. Dat werd rechtgezet door Scholem zelf in zijn grondige studie over joodse Gnosis: *Jewish Gnosticism, Merkabah mysticism, and Talmudic tradition* (New York 1960) en bevestigd door zijn opvolger in Jeruzalem Joseph Dan (Brown University 1992). Hoe deze joodse gnostici in verband staan met de *minim*, de ketters, die twee beginselen leerden

(een hoogste God en een lagere god) en deze weer met de Essenen van de Dode Zee, is nog niet wetenschappelijk vastgesteld.

Vast staat echter, dat de drie monotheïstische godsdiensten, Christendom, rabbijns Jodendom (in die volgorde) en Islam te zjnjertijd een Gnosis hebben voortgebracht. Dat laatste is nog niet algemeen bekend en wellicht juist in onze tijd, nu de Islam een probleem is geworden binnen Europa, van eminent belang.

De bekendste gnostische groep binnen de Islam is die van de Ismā-illiha, met miljoenen aanhangers. Kenmerkend gnostisch voor deze groep is, dat de wereld geschapen is door een Vrouwe, Kuni, en dat een lagere demiurg in zijn verdwazing meent, dat hij de enige god is. Dat vindt men ook in tal van gnostische geschriften uit Nag Hammadi en bij de middeleeuwse Katharen.

Dat laatste herinnert ons er aan, dat iedere Gnosis, ook de joodse, uitstijgt boven de persoonlijke God en de grond van het Zijn als *En Sof*, 'Ongrond', of Diepte en Stilte, ervaart.

GILLES QUISPEL
Bilthoven, januari 2005

LITERATUUR:

Heinz Halm, *Die Islamische Gnosis*, Zürich 1982; idem, *Kosmologie und Heilslehre der frühen Ismā-illiha*, Wiesbaden 1978

Inleiding

De kerken verkondigen het geloof. Dat geloof gaat terug op Golgotha en de Sinäi.

Onze wijsgeren gaan uit van de rede. Volgens hen kan alleen het verstand de waarheid kennen. Van Oxford tot Berkeley heerst in Academia het logisch positivisme, een vorm van rationalisme. Van Berlijn tot Wladiwostok heerst een andere vorm van rationalisme. Deze eredienst der rede heeft in het Westen altijd bestaan, ook in de middeleeuwen. Hij gaat terug op Athene en Ionië. De Grieken hebben de logos ontdekt.

Naast deze twee heeft altijd een derde stroming in het Westen bestaan, de gnosis. De gnosis ontstond in Alexandrië omtrent het begin van onze jaartelling. Soms werd zij verkapt als filosofie, soms gemaskerd als geloof, meestal beschouwd als afwijking en geestesziekte.

In werkelijkheid gaat de gnosis altijd uit van de innerlijke ervaring en drukt zij zich in beelden uit. Zij zelve noemt dat: 'kennisse des harten'. Zo staat het in het gnostische Evangelie der Waarheid, 150 na Christus in Rome geschreven: 'jullie zijn de kinderen van de kennisse des harten.' Pascal heeft gezegd: 'Le cœur a ses raisons que la raison ne connaît pas.' De historicus zal daaraan toe moeten voegen: 'Het hart heeft zijn redenen, die het geloof niet kent.'

De tegenstanders van de gnosis, die de afgelopen zestig jaren zeer talrijk waren, wisten alle mogelijke schendverhalen over deze gnostici te vertellen, die door oude ketterjagers werden overgeleverd. Dat kan nu niet meer. In 1945 zijn in de buurt van het Egyptische Nag Hammadi een dertiental boeken, codices, gevonden met omtrent tweeënvijftig voor het grootste gedeelte gnostische geschriften. Nu vernemen wij de stem van die mensen zelf. En die zeggen iets anders dan de kerkvaders ons wilden doen geloven. En toch gaat de strijd tegen de Gnosis onverdroten voort, zonder kennis van de nieuwe bronnen. Men bedenke daarbij, dat geen

gnosticus of manicheeër in de Oudheid, geen kathaar of bogomiel in de middeleeuwen, geen aanhanger van de gnosticus Jakob Boehme in de Nieuwe Tijd ooit een gelovige of wijsgeer heeft vermoord.

Anderzijds is er onder invloed van de nieuwe vondsten een nieuwe wetenschap ontstaan: de ketterkunde. Beoefenaars van die wetenschap congresseren in vrijwel ieder beschaafd land, Canada, de Verenigde Staten, Italië, Frankrijk, Engeland, België, Zweden. Nederland ontbrak tot dusver.

Daarom is het zo goed dat Sophia van het Ende dit congres in De Kosmos te Amsterdam organiseerde. De twee openbare instellingen van wetenschap hier ter stede hebben tot dusver de nieuwe ontdekkingen alleen maar bestreden, dikwijls op zeer persoonlijke wijze. Het gevolg is dat deze instellingen niet over één deskundige beschikken, die over Nag Hammadi kan meepraten. Ondertussen waren elders in den lande wel plusminus vijftien experts te vinden, die bereid waren met de stukken aan te tonen dat de Gnosis van alle tijden is.

In de zeventiende eeuw hebben Voetius en de zijnen door hun woeste polemiek tegen Descartes bewerkt, dat de natuurwetenschappen eeuwenlang van de universiteit werden gebannen.

De gezagsdragers mogen wel oppassen dat dit niet weer gebeurt, ditmaal met de nieuwe veelbelovende en veelomvattende wetenschap der ketterkunde.

Jeruzalem, Athene en Alexandrië, deze drie zijn de steden die onze cultuur hebben bepaald. Maar de meest miskende van de stromingen die daar ontstonden, is de Alexandrijnse. Van nu af aan, sinds dit congres, dient men te weten dat deze gnosis er altijd is geweest en nog bestaat. De minister van onderwijs en de colleges van bestuur onze universiteiten moeten er zorg voor dragen, dat dit verschijnsel grondig wordt bestudeerd. Want veel mensen van onze tijd kunnen door dit inzicht worden verrijkt en verdiept. Het geeft een nieuwe dimensie aan het bestaan.

GILLES QUISEP

LITERATUUR

Inleiding: R. v.d. Broek, *De taal van de Gnosis*, Baarn, 1986.

Vertalingen Nag Hammadi: J.M. Robinson, *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden, 1977.

Vertaling gnostische bronnen van kerkvaders: W. Foerster, *Die Gnosis I*, Zürich, 1979².

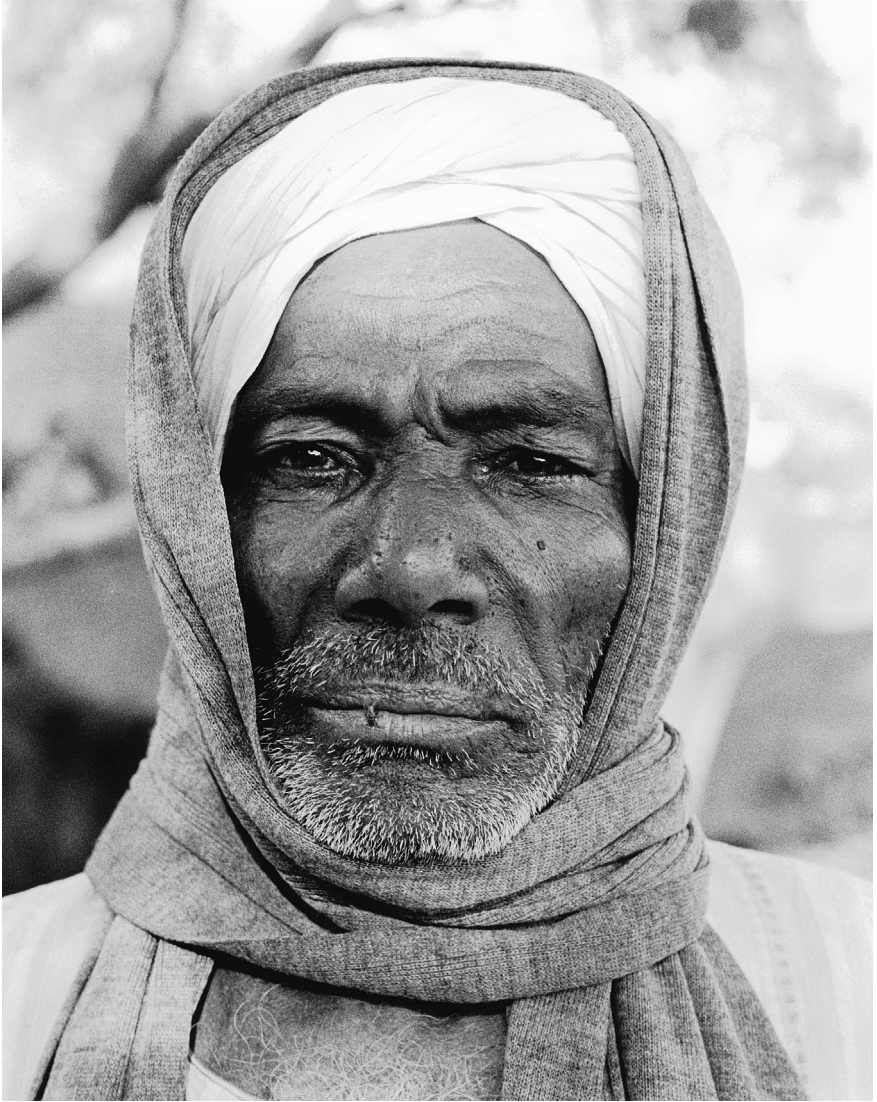
Mani: A. Boehlig, *Die Gnosis III, der Manichäismus*, Zürich, 1980.

De onbekende God in de gnosis

Dit congres wordt gehouden onder het motto: ‘Gnosis is van alle tijden.’ Ik heb niet de minste behoefte dit te bestrijden, maar ik wil er wel iets aan toevoegen: gnosis is van alle tijden, inderdaad, maar zij gaat altijd gekleed in een eigentijds gewaad. De gnostische ervaring is van alle tijden, maar zij wordt altijd verwoord in de literaire vormen en mythologische beelden van een bepaalde tijd. Dit geldt ook voor de gnostische ervaring van de Onbekende God. De overtuiging, dat de diepste grond van alle zijn en dus ook van mijzelf, die wij God noemen, onkenbaar, ontoegankelijk, transcendent is, is van alle tijden, maar de terminologie waarin dit wordt uitgedrukt, is historisch bepaald. Laat ik eerst wat zeggen over het gewaad en daarna over de Vrouwe Gnosis die daarin gehuld is.

I FILOSOFISCHE TERMINOLOGIE

Het meest indrukwekkend is de gnostische opvatting van God onder woorden gebracht in enkele klassieke gnostische teksten uit de tweede eeuw na Christus, toen de antieke gnosis haar grootste bloei beleefde. God wordt erin beschreven als de absoluut eerste, die aan alles voorafgaat, door niets bepaald wordt en daarom eigenlijk alleen maar in negatieve termen beschreven kan worden. Men noemt dit negatieve theologie, een spreken over God dat gedragen wordt door de overtuiging, dat elke positieve uitspraak aan zijn wezen te kort doet. De taal van de negatieve theologie komt niet voort uit scepticisme of onverschilligheid, maar uit een diep religieus gevoel. Dat blijkt ook daaruit, dat geen enkele negatieve theologie consequent volhoudt, dat we van God alleen maar kunnen zeggen wat hij niet is. Hoewel het innerlijk tegenstrijdig lijkt, komen in dergelijke negatieve beschrijvingen van God steeds ook enkele positieve uitspraken voor: hij is volmaakt, eeuwig, goed en de bron van alle goed. Een bekend voorbeeld van het gnostische spreken over God in negatieve en enkele positieve termen vindt men in het *Geheime Boek van Johannes*, 6-9:

Mohammed Ali, de bloedwreker, ontdekte in 1945 de Codices (boeken) van Nag Hammadi met gnostische geschriften.

Hij is een begin zonder begin, want voor hem was er niets. En hij heeft ook niets nodig; hij heeft geen leven nodig, want hij is eeuwig; hij heeft niets nodig, want hij is onvolmaakbaar, daar hij helemaal niets nodig had om volmaakt te worden, maar te allen tijde geheel volmaakt is. Hij is een licht. Hij is onbegrensbaar, omdat er niemand voor hem was om hem te begrenzen. Hij is de Ongedifferentieerde, omdat er niemand voor hem was om hem te differentiëren; de Onmetelijke, omdat geen ander, die voor hem bestond, hem gemeten heeft; de Onzichtbare, omdat niemand hem gezien heeft; de Eeuwige, die altijd is; de Onuitsprekelijke, omdat niemand in staat is geweest hem in woorden uit te drukken; de Onbenoembare, omdat er niemand was om hem een naam te geven. (...) Hij is noch oneindig, noch begrensd, maar iets dat voortreffelijker is dan die dingen. Want hij is niet lichamelijk en niet onlichamelijk, hij is niet groot en niet klein, hij heeft geen kwantiteit en geen kwaliteit, noch is iemand in staat hem te begrijpen. (...) Hij heeft geen deel aan de eeuwigheid, tijd is niet iets wat bij hem hoort. (...) En hij heeft geen behoefte; voor hem is er in het geheel niets. Hij die naar zichzelf vraagt in de volmaaktheid van het licht, begrijpt het zuivere Licht:

de onmetelijke Grootheid,

de Eeuwige, de schenker van eeuwigheid,

het Licht, de schenker van het licht,

het Leven, de schenker van het leven,

de Gelukzalige, de schenker van gelukzaligheid,

de Gnosis, de schenker van de Gnosis,

de altijd Goede, de schenker van het goede, de bewerker van het goede

– en dat niet omdat hij heeft, maar omdat hij geeft! –,

de Ontferming, die ontfermt,

de Genade, die genadig is,

het onmetelijke Licht.

Hoewel de hymne aan het slot een sterk gnostisch coloriet heeft, is de beschrijving van God allerminst typisch gnostisch, maar overwegend wijsgerig gekleurd. De gnostische godservaring wordt uitgedrukt in een terminologie die in het platonisme van de tweede eeuw gangbaar was. Dat blijkt, wanneer men de uitspraken van het *Geheime Boek van Johannes* legt naast die in een samenvatting van de platonische leer, de *Didaskalikos*, van een zekere Alcinous, ook wel Albinus genoemd, 10:

God is onuitsprekelijk en door de geest alleen te bevatten, omdat hij noch genus, noch species, noch variëteit is, maar geen enkele eigenschap heeft: noch iets kwaads (...), noch iets goeds (...), noch iets neutraals (...), geen kwaliteit (...), noch het ontbreken van kwaliteit (...). Hij is noch een deel van iets, noch als een geheel dat uit delen bestaat; het is niet zo, dat hij met iets identiek is, noch dat hij anders is (...).

Hij beweegt niet, noch wordt hij bewogen.

De eerste God is eeuwig, onuitsprekelijk,
in zichzelf volkomen, dat is zonder behoefte,
immervolkomen, dat is te allen tijde volmaakt,
alvolkomen, dat is geheel volmaakt.

En hij is goed, omdat hij naar zijn vermogen in alle opzichten het goede doet, daar hij de oorzaak van alle goed is.

Deze manier van spreken over God als de Onkenbare was in de tweede eeuw algemeen gangbaar, niet alleen bij de platonische wijsgeren en de culturele elite die daardoor beïnvloed was, maar ook bij joodse en christelijke theologen, zowel gnostische als niet-gnostische. Deze filosofisch geïnspireerde negatieve theologie heeft in het christendom een lange geschiedenis gehad en komt nog steeds in allerlei gezaghebbende teksten tot uitdrukking. Als voorbeelden daarvan citeer ik zonder verdere commentaar een liturgie en een geloofsbelijdenis. In de *Liturgie van de heilige Johannes Chrysostomus*, die in alle kerken van de oosterse Orthodoxie elke zondag gevierd wordt, bidt de priester in het gebed van de anafora:

Want gij zijt een onuitsprekelijke God, niet met het denken te omvatten, onzichtbaar, onbegrijpelijk, altijd zijnde en op dezelfde wijze zijnde, gij en uw eniggeboren Zoon en uw Heilige Geest.

En in de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, een van de basisdocumenten van de calvinistische reformatie hier te lande, heet het in artikel 1:

Wij geloven allen met het hart en belijden met de mond, dat er is een enig en eenvoudig geestelijk wezen, dat wij God noemen: eeuwig, onvatbaar, onzichtbaar, onveranderlijk, oneindig, almachtig, volkomen wijs, rechtvaardig, goed en een zeer overvloedige bron van alle goed.

Wanneer dus de klassieke gnosis de Onbekende God bezingt in de termen van de negatieve theologie, kleedt zij zich in een eigentijds gewaad, dat uit het atelier van de wijsbegeerte afkomstig is. Maar ook hier gaat op, dat wanneer geheel verschillende mensen dezelfde terminologie bezigen, dat

nog niet wil zeggen dat zij ook hetzelfde bedoelen, laat staan voelen. De gnostici drukten er toch iets eigens mee uit, een gnostische ervaring die van alle tijden is. Daarover nu het volgende.

2 GOD EN HET ZELF

In het gnostische spreken over God is een sterke existentiële betrokkenheid, niet de drang tot wijsgerige analyse, maar religieuze bewogenheid is de drijfveer. De religieuze hartstocht waarmee de gnosticus over God spreekt, komt voort uit de zekerheid, dat ik met mijn diepste kern, mijn meest wezenlijke Zelf, op hem betrokken ben, dat mijn zin en zijn zin samenvallen, dat ik mijzelf moet kennen om God te kennen en God om mijzelf te kennen. Gnosis is godskennis en zelfkennis ineen. In de eerste eeuwen van onze jaartelling was er bij de gnostici een hermetische spreuk in omloop, die luidde: 'Wie zichzelf kent, kent het Al.' We vinden die uitspraak niet alleen in de *Hermetische Definitives* (9, 4), die toevallig alleen in het Armeens bewaard gebleven zijn, maar onder andere ook als een woord van Jezus in het christelijke *Boek van Thomas de Atleet*, dat in Nag Hammadi is teruggevonden (Codex 138, 16-18). De spreuk werd dus zowel aan Hermes Trismegistus als aan Christus toegeschreven. In een dichterlijke vorm vindt men dezelfde gedachte in de *Psalmen* van de manicheeërs, onder andere in Ps. 223: De Geest der Waarheid, die ons het bevrijdende inzicht schenkt, 'heeft ons losgemaakt van de dwaling van de wereld. Hij heeft ons een spiegel gebracht: wij hebben erin gekeken en er het Al in geschouwd.' Wie zichzelf in de spiegel der Waarheid ziet, doorziet de samenhang der dingen, hij schouwt het Al en daarmee ook de grond daarvan, God. In het *Evangelie der Waarheid* wordt het Al beschreven als op zoek naar de onkenbare Vader, uit wie het is voortgekomen, en daarmee naar zichzelf. Wie de Vader vindt, vindt zichzelf en wie zichzelf vindt, vindt de Vader. Wie geen gnosis heeft, heeft een manco, een tekort, een gespletenheid waardoor hij niet zichzelf is, van zichzelf en van God vervreemd is. Wie de gnosis vindt, komt tot eenheid en heelheid, 21-22:

Aangezien het tekort ontstond, omdat men de Vader niet kende, zal het tekort er niet meer zijn vanaf het moment dat men de Vader kent. Zoals wanneer iemand onwetend is, de onwetendheid vanzelf verdwijnt als hij tot kennis komt, en zoals de duisternis verdwijnt wanneer het licht verschijnt, zo ook verdwijnt het tekort door de volmaaktheid. (...) In de Eenheid zal ieder zichzelf ontvangen, in

gnosis zal hij zich reinigen van een bonte verscheidenheid tot eenheid, door de stof in zich te verteren als een vuur, en de duisternis door het licht en de dood door het leven.

3 GNOSIS ALS GEESTELIJK INZICHT

De godskennis en zelfkennis waarom het de gnosticus gaat, is geen rationele kennis. Hier treedt onmiddellijk al een fundamenteel onderscheid aan de dag tussen gnostiek en filosofie. In tal van filosofische teksten van de Oudheid wordt gezegd, dat godskennis mogelijk is, omdat er een wezensverwantschap is tussen de goddelijke geest (*nous*) en mijn menselijke verstandelijke bewustzijn (*nous*). We kwamen dat zojuist al tegen in het citaat van Alcinous/Albinus: 'God is onuitsprekelijk en door de geest alleen te vatten.' Deze opvatting vindt men ook met christelijke modificaties, bij niet-gnostische christelijke theologen uit de tweede eeuw, bijvoorbeeld bij de apologeten Athenagoras en Justinus de Martelaar. Athenagoras legt er nadruk op, dat de christenen geen atheïsten zijn, maar één God vereren, die 'ongeschapen, eeuwig, onzichtbaar, emotieloos, onbegrijpelijk en onbegrensd is, die alleen door de geest en de rede begrepen wordt en door licht en schoonheid en geest en onbeschrijfelijke kracht omvat wordt' (*Legatio*, 10, 1). Hij geeft evenwel even later aan de wijsgerige opvatting een christelijke wending, als hij uitlegt, dat de geest (*nous*) en de rede (*logos*) van de Vader de Zoon is. Justinus, die in 165 om zijn geloof gedood werd, hing aanvankelijk de gangbare filosofische opvatting aan: 'Het goddelijke kan niet, zoals de andere levende wezens, met ogen gezien worden, maar is alleen met de geest (*nous*) te begrijpen, zoals Plato zegt' (*Dialoog met Trypho*, 3, 7). Plato had dit wel niet precies zo gezegd, maar zijn uiteenzettingen over het vatten van de diepste werkelijkheid met behulp van het loutere denken, zonder van ogen en oren gebruik te maken, kwamen toch wel op hetzelfde neer (*Phaedo*, 65e-66a). Als christen meende Justinus echter, dat dit alleen maar kon met de hulp van de Heilige Geest (*Dial.* 4, 1).

Dit accent op de menselijke geest als het instrument waarmee de mens God althans bij benadering kan leren kennen, dat kenmerkend is voor de platonische wijsgeren en de door hen beïnvloede niet-gnostische christelijke theologen, komt in de gnostische teksten niet voor. De gnosticus neemt de transcendentie van God zo serieus, dat hij het uitgesloten acht dat de menselijke geest in staat zou zijn tot God door te dringen. Niet het

licht der rede, maar het licht der openbaring opent de weg tot de Onkenbare.

De gnosis is te allen tijde ervaren als een verlichting, een intuïtieve kennis en zekerheid, niet een product van het discursieve denken, maar een geestelijk inzicht, waardoor ikzelf en de werkelijkheid die mij omringt doorzichtig worden. Om dit uit te drukken schiet het verstand te kort en is de rationele betoogtrant ontoereikend. Daarom heeft de gnosis van alle tijden naar beelden, symbolen en mythen gegrepen om deze ervaring uit te drukken. Het hart heeft nu eenmaal zijn redenen die de rede niet kent, zoals Pascal al wist. Dat is een zekerheid die de gnosticus altijd zal blijven volhouden tegen iedereen die meent, dat je met $2 \times 2 = 4$ jezelf en de wereld om je heen kunt verklaren. Maar via de mythen en symbolen die de gnosis gebruikt om haar wezen uit te drukken, komt ook het eigentijdse en tijdgebundene weer binnen. Dat maakt het vaak zo moeilijk de taal van de antieke gnostische teksten te verstaan.

4 GOD ALS OORSPRONG EN DOEL VAN HET AL

In de antieke gnosis is God, zeer onfilosofisch, geen statisch zijn, maar een Zijn-in-beweging, een Zijn-in-uitbreiding. God wordt zich van zichzelf bewust, de geschiedenis is een proces van goddelijke bewust-wording. Men heeft dit verschillende keren duidelijk gemaakt met het beeld van de spiegel. In het geschrift *Eugnostus de Gezegende*, 8, wordt dit duidelijk geformuleerd: de Vader 'ziet zichzelf in zichzelf als in een spiegel'. In het *Geheime Boek van Johannes*, 12, wordt hetzelfde op een wat mythischer wijze uitgedrukt; de Vader ziet zichzelf weerspiegeld in het licht dat hem omringt en dat tevens het levenswater is: 'Hij begreep dat het zijn eigen beeld was, toen hij het zag in het heldere lichtwater dat hem omgaf. En zijn gedachte werd iets zelfstandigs, manifesteerde zich en stond voor hem, vanuit de straling van het licht.' Het spiegelbeeld verzelfstandigt zich, God wordt zich bewust van zichzelf, maar dit zelfbewustzijn is tegelijkertijd een zelfstandige entiteit. Het gnostische godsbeeld wordt gekenmerkt door een voortschrijdende verzelfstandiging, dat wil zeggen bewustwording van God.

In de antieke gnosis wordt de ontwikkeling van het goddelijke zelfbewustzijn geschilderd als een proces van voortdurend paren en baren, een sterk seksueel gekleurde symboliek. Het is hier niet de plaats op de gnostische leer van de eonen dieper in te gaan; het zij voldoende hier vast te

stellen, dat in zijn eonen God zich van zichzelf bewust wordt en zich, ook ruimtelijk, uitbreidt.

Naast de overtuiging van de absolute transcendentie en onkenbaarheid van God is er in de gnosis de overtuiging, dat in God alles potentieel aanwezig is, zij het in onbewuste staat. Een van de hoofdthema's in het *Evangelie der Waarheid* is, dat iets pas tot bestaan, echt zijn, komt (de technische term in dit evangelie is 'geopenbaard wordt'), als het tot bewustzijn, dat wil zeggen bewuste kennis van de Vader komt. Dat geldt niet alleen in de ongerepte geestelijke wereld van het pleroma, maar ook voor ons mensen in deze bedorven aardse sfeer. Gnosis is dus zelfverwerkelijking, zowel van mijzelf als van God; waar zelfkennis ontstaat, komt ook God tot kennis van zichzelf. Er is een universele samenhang der dingen: alles komt uit het Ene, *de Ene*, voort en keert weer tot de Ene terug, maar niet dan na een essentiële verandering: er is gnosis bij gekomen. Het *Evangelie der Waarheid*, 14, beschrijft hoe het Al zo tot volmaaktheid komt:

Aangezien de volmaaktheid van het Al bij de Vader berust, is het noodzakelijk, dat het Al tot hem opstijgt. Wanneer iemand de gnosis verwerft, dan ontvangt hij het zijne en haalt dat naar zich toe. Want wie onwetend is, heeft een gemis en zijn gemis is groot, omdat hij mist wat hem volmaakt zal maken.

5 DE ANDROGYNIE VAN GOD

Dat God de Oerbron van het Al is, in wie alles in potentie aanwezig is, wordt uitgedrukt in de voorstelling van zijn man-vrouwelijkheid, zijn androgynie. Ook dit is uiteraard een mythisch beeld om het onzegbare te verwoorden. In de goddelijke androgynie ligt het principe van de pluraliteit en daarmee van de zelfmededeling van God besloten. Om dit uit te drukken heeft men in de antieke gnosis gebruik gemaakt van joodse voorstellingen over de openbaringsvorm van God en deze tot een nieuwe mythe omgesmeed. Om duidelijk te maken waarom het hier gaat, kan ik het best beginnen met een citaat uit *Eugnostus de Gezegende*, waarin het ontstaan van de eerste goddelijke entiteit uit de Vader, de Eerste genoemd, wordt beschreven, 10:

De Eerste verscheen voor het Al in het onbegrensde: hij is een zelf-ontstane, zelfgeschapen Vader, die volmaakt is in het onuitsprekelijk stralende Licht. Dit vatte in den beginne de gedachte op zijn gelijkennis te doen ontstaan als een grote Kracht.

Terstond manifesteerde zich het beginsel van dat Licht als een onsterfelijke androgyne Mens. De naam van zijn mannelijkheid luidt “de volmaakte Verwekker”, de naam van zijn vrouwelijkheid “de alwijze Sophia”.

Het Oerlicht manifesteert zich als de Onsterfelijke Mens (*Anthropos*), die androgyn is en wiens vrouwelijke aspect Wijsheid (*Sophia*) wordt genoemd.

Dat de eerste manifestatie van God als een androgyn wezen wordt voorgesteld, is een typisch gnostische ontwikkeling, maar de gedachte dat God verschijnt als Mens en als Wijsheid, is joods en heeft haar wortels reeds in het Oude Testament. In het vroege jodendom van de laatste eeuwen voor onze jaartelling was de Wijsheid van God steeds meer van een eigenschap in God tot een zelfstandige kracht onder en naast God geworden. Een duidelijke ontwikkeling in die richting is reeds in Spreuken 8 te bespeuren, en deze tendens is in de latere Wijsheidsliteratuur alleen maar sterker geworden. In rabbijnse kringen werd Gen. 1, 1, ‘In den beginne schiep God de hemel en de aarde’, gelezen als ‘Door de Wijsheid schiep God de hemel en de aarde’. De gnostische Sophia heeft haar oorsprong in speculaties over de gehypostaseerde Wijsheid van God die in de joodse Wijsheidsscholen gangbaar waren.

De gnostische Anthropos komt uit een geheel andere hoek, maar is eveneens van joodse oorsprong. De gedachte dat God zich manifesteert als Mens, treft men het eerst aan bij de profeet Ezechiël; in hoeverre deze op oudere voorstellingen teruggaat, is onbekend. In Ezechiël 1, 26-28 beschrijft de profeet een visoen waarin hij een troon zag met daarop ‘een gedaante die eruitzag als een mens (‘ADAM)’, gehuld in vuur en glans. Het was ‘de verschijning van de heerlijkheid (KABOD) van JHWH’. God manifesteert zich aan de profeet in zijn heerlijkheid, zijn lichtglans, en deze verschijning heeft de gedaante van een mens. Speculaties over deze menselijke verschijningsvorm van God hebben in de joodse mystiek en apocalyptiek een grote rol gespeeld en hebben ook op de oudste christelijke voorstellingen over de metafysische achtergrond van Christus een belangrijke invloed uitgeoefend.

Ook de auteur van *Eugnostus de Gezegende* is bij zijn beschrijving van de eerste manifestatie van God duidelijk door deze joodse bespiegelingen beïnvloed. Wat nieuw en gnostisch is bij Eugnostus, althans wat men in joodse bronnen zo niet aantreft, is de combinatie van beide joodse, oorspronkelijk onafhankelijke speculaties over de verschijningsvorm van God: Mens en Wijsheid zijn verenigd tot één man-vrouwelijk wezen, de eerste manifestatie van de Onbekende God.

Er is aan het godsbeeld van Eugnostus nog een ander aspect dat hier onze aandacht verdient. De androgynie in God, het principe van vruchtbaarheid en pluraliteit, manifesteert zich eerst op het niveau van de tweede 'persoon' van het goddelijk wezen. De onbekende Vader is absoluut één en ondeelbaar, een monade. Er waren gnostici die daar anders over dachten, onder anderen Valentinus, de diepzinnigste christelijke gnosticus. Volgens hem ligt het beginsel van dualiteit en vermenigvuldiging in de oergrond van alle zijn zelf: in de onkenbare Vader bevinden zich in androgyne eenheid Diepte en Zwijgen, waaruit Bewustzijn (*Nous*) en Waarheid (*Aletheia*) voortkomen, die eveneens een androgyne eenheid vormen en op hun beurt weer andere eonen voortbrengen. Er zijn sterke aanwijzingen dat de mythe van Valentinus een bewerking is van een oudere mythe in de stijl van die van Eugnostus, en dat dus de gedachte dat de dualiteit in God zich eerst op het tweede niveau van de godheid realiseert, de oudste is. Deze versie is het resultaat van een combinatie van typisch platonische en typisch joodse voorstellingen. Plato beschrijft in zijn *Staat* (517b), dat de Idee van het Goede in de geestelijke, transcendenten wereld, waarin zij de meesteres is, Waarheid (*Aletheia*) en Geestelijk Bewustzijn (*Nous*) voortbrengt. De latere platonische traditie vereenzelvigde het Goede met de hoogste onkenbare God, waardoor dus de voorstelling ontstond dat de Onbekende God als eerste manifestaties van zijn wezen *Nous* en *Aletheia* voortbrengt. Het interessante is nu, dat in *Eugnostus de Gezegende* de beide aspecten van de androgyne Onsterfelijke Mens, *Anthropos* en *Sophia*, ook als *Nous* en *Aletheia* worden aangeduid. Een gehelleniseerde jood moet in de platonische voorstelling een duidelijke pendant gezien hebben van de joodse gedachte dat de ene God zich manifesteert als *Anthropos* en *Sophia*, Mens en Wijsheid. In beide gevallen is de monistische opvatting van God het uitgangspunt. Degene die deze verbinding tussen de joodse en de Griekse voorstellingen voor het eerst tot stand bracht, hoeft *Anthropos/Nous* en *Sophia/Aletheia* nog niet als een androgyne eenheid te hebben opgevat en hoeft ook geen gnosticus geweest te zijn.

Valentinus heeft deze mythe ongetwijfeld leren kennen in de gnostische vorm die wij ook bij Eugnostus aantreffen, maar hij is een stap verder gegaan: in tegenstelling tot de monistische joodse en platonische godsopvatting, plaatste hij het beginsel van dualiteit en vruchtbaarheid in de onbekende Vader zelf en liet Diepte en Zwijgen aan Bewustzijn en Waarheid voorafgaan. Voortbouwend op het werk van vroegere gnostici heeft Valentinus zo het gnostische godsbegrip op zijn zuiverste formule gebracht: God is niet een statisch Zijn, maar een androgyne, vruchtbare oerkracht, die niet anders kan dan zich vermenigvuldigen, een eeuwig overstromende bron, een Zijn-in-beweging. Wat in het joodse godsbeeld was verdrongen, het vrouwelijke en de vruchtbaarheid in God, en in de Griekse godsdienst min of meer binnen de grenzen van de goddelijke familierelaties was teruggebracht, komt in de gnosis onstuitbaar aan de oppervlakte in de gedachte van de androgyniteit van God. Het is zeer wel denkbaar, dat zich deze voorstelling bij de gnostici spontaan gevormd heeft, op grond van hun ervaring van God als oorsprong en doel van het Al. De gedachte is niet typisch joods of Grieks; als er al van rechtstreekse beïnvloeding sprake is, dan moet deze van de Egyptische godsdienst zijn uitgegaan, want daarin was deze voorstelling, vooral in de late tijd, zeer wel bekend.

Ondanks de eigentijdse mythische vormgeving maken de antieke teksten volstrekt duidelijk waarom er zo'n sterke religieuze bewogenheid is in het gnostische spreken over de Onbekende God: Hij is oorsprong, doel en zin van het Al, alles komt uit hem voort en keert tot hem terug. Daarop, op de eenheid van het Al in God, is de hartstocht van de gnosticus van alle tijden gericht, – een eenheid die alleen gevonden wordt als men tot kennis, gnosis, van de Vader en van zichzelf komt. Deze kennis, die als een zien van de Onzichtbare omschreven kan worden, is niet op verstandelijke wijze overdraagbaar. Zij kan slechts bezongen worden, zoals in de hymnen van de *Drie Steles van Seth*, waarvan ik hier tot slot het begin van de Derde Stele citeer:

Wij verheugen ons! Wij verheugen ons! Wij verheugen ons!
Wij hebben gezien! Wij hebben gezien!
Wij hebben hem gezien die waarlijk Preëxistent is,
die waarlijk is, die eeuwig preëxisteert. (...)
Wij prijzen u, Niet-Zijn,
Bestaan dat aan alle bestaans voorafgaat,
Voor-Zijn dat aan alle zijnsvormen voorafgaat,
Vader van de goddelijkheid en het leven,

Schepper van het Bewustzijn,
Schenker van het goede, Schenker van gelukzaligheid.
Wij allen prijzen u, o Wetende, met een lofprijzing.

[De vertaling van de geciteerde gnostische teksten is ontleend aan R. van den Broek, *De taal van de Gnosis. Gnostische teksten uit Nag Hammadi*, Baarn 1986]

ROELVAN DEN BROEK